

ТЮРКСЬКО-ОСМАНСЬКІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЇХНЬОГО АВТОРСТВА

Вивчення даних, які містяться в тюрксько-османських джерелах з історії України козацької доби, й залучення їх до наукового обігу української історіографії стає дедалі актуальнішим. У цьому контексті важливе місце посідають літописні твори, які були написані відповідними особами за певних історичних умов. Слід підкреслити, що у тюрксько-османських писемних джерелах, зокрема літописах XVII–XVIII ст., позначалося підвищення культурного та освітнього рівня певних верств суспільства, що, в свою чергу, позитивно впливало не тільки на зміст, але й на методику історіописання означеної доби. Взірцем наукового осягнення особливостей тюркської історіографії цієї доби є методики дослідження та інтерпретації текстів історичних творів і архівних документів, опрацьовані в працях Агатангела Кримського, Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича, Юрія Кочубея, Ісмаїла Накки Узунчашили, Галіла Іналджика, Юсуфа Халачоглу, Музафера Уреклі, Юджеля Озтюрка та інших вчених, що дозволило прояснити значення названих писемних джерел для дослідження історії українсько-турецьких взаємин¹, державотворчих процесів і для розвитку українського сходознавства загалом.

Проблеми дослідження повідомлень, які містяться в турецьких літописах стосовно історії України XVII ст., зокрема таких авторів, як Гасан Веджігі² та Мехмед Халіфе, та необхідність ши-

¹ *Сергійчук Богдан, Сергійчук Володимир*. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2011. – 320 с.

² У книзі *Франца Бабінгера*, який написав про те, що ім'я “Гасан” є результатом помилки, а в монографії Ф. Туранли (з посиланням на Франца Бабінгера) пишеться його ім'я “Тусейн” (*Babinger, Franz. Osmanlı Tarih Yazarıları ve Eserleri. Çeviren Prof. Dr. Coşkun Üçok*. – Ankara: 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 435, Türk Tarih Kurumu Basımevi. – S. 229. – 502 s.; *Туранли, Ферхад*. Тюркські джерела до історії України. – К.: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К.: 2010. – С. 84–116. – 368 с. (умов. друк. арк. 21, 38).

рокого використання цих писемних джерел в українській історіографії є, безсумнівно, актуальними³. Завдання цієї студії полягає у ґрунтовному аналізі порушеної нами проблеми з метою отримання додаткових відомостей для посилення інформаційного потенціалу досліджуваної проблеми, зокрема для встановлення особистості автора.

Зазвичай турецьких авторів⁴ османської доби, які мали однакові повні імена, розрізняли за їхніми відповідними прізвишками та специфічними індивідуальними ознаками. Стосовно цієї проблеми привертає увагу дослідження під назвою “Два османських автори з однаковими іменами (Ашик Мехмед бін-Омер)” Махмуда Ака, який в результаті ретельного дослідження названої теми довів, що справді йдеться про різні постаті, які були авторами різних праць, а саме Ашика Ханафі (народився ~ 1543 р. у м. Медіна в Саудівській Аравії), що був автором перекладу твору “Суть надійної дружби та любові” (“خلاصت الوفا” / “Hulâsatü'l-Vefâ”) про іншого автора на ім'я Семгудін. А другою постаттю був Ашик Мехмед (народився ~ 1555/1556 рр. у м. Трабзоні Туреччини), який 1597 р. написав книгу “Красива панорама світу” (“منظرالعالم” / “Menâzirü'l-Avâlim”)⁵ про історії міст Анadolу та Румелі⁶. Також вищевказаний турецький дослідник Махмуд Ак

³ Федорук Ярослав. Османські хроніки Гасана Веджігі та Мегмеда Галіфе як джерела до політичної історії 30-х – 60-х років XVII ст. / *Ярослав Федорук* // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва історії України НАН України: зб. наук. пр. – Одеса.: СПД-ФО Бровкін О. В., 2013. – Вип. 8. – С. 3–10. – 216 с. + 80 с., іл. 4 с. ISBN 978-966-8484-46-9 – УДК 94 (477) “1630–1670”.

⁴ عثمانلی مؤالفری. محرری: برسلی محمد طاهر. اوچنجی جلد. – استانبول: متبعة عامره 1342 هجریه.

⁵ *Develliğlu, Ferit*. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat / Енциклопедичний словник османсько-турецької мови. – Ankara “Aydın Kitabevi Yayınları”, 1993. – S. 613. – 1195 s. ISBN 975-7519-02-2.

⁶ Про це докладно див.: Ак, *Mahmut*. Aynı Adı Taşıyan İki Osmanlı Müellifi (Aşık Mehmed b. Ömer) / (Два османських автори з однаковими іменами (Ашик Мехмед бін-Омер) / İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri (Наукові дослідження: мовні, літературні, історичні плумачення). – Sayı / Число 1. – İstanbul / Стамбул “Gökkubbe Yayınları” / Видавництво “Небо”, 1995. – S. 9–14. ISSN: 1304–9828.

пише про те, що в книзі “Османські автори та їхні праці” Франца Бабінгера стосовно цього питання міститься перекручене повідомлення⁷.

Далі розглядаючи питання щодо першого згаданого літописця⁸, подаємо узагальнену та більш точну інформацію щодо назви й хронологічної межі “Історії Веджігі” (“تاریخ وجیهی” / “Tarih-i Vecihî”): ім’я її автора – Веджігі Гасан Челебі (Vecihî Hasan Çelebi), який, зокрема, був одним із видатних поетів свого часу, працював секретарем дивану/високого зібрання султана та печатником садразама (прем’єр-міністра) османського уряду. Він народився 1031 р. за календарем гіджри, помер 1071 р. (згідно з християнським календарем він народився приблизно наприкінці 1621 або на початку 1622 р., а помер – наприкінці 1660 р. чи в першій половині 1661 р.). Батько названого літописця – Абдуллаг Аріф ер-Румі (Abdullah Ârif er-Rûmî); “er-Rûmî” / “ер-Румі”, що означає: 1) той, хто родом з Анатолу Туреччини, чи 2) той, хто родом із Римської країни або Балкан⁹. Літописець Веджігі Гасан Челебі брав участь у багдадському поході в 1638 році, який завершився перемогою султана Мурада IV (роки правління: 1623–1640), укладанням між Іраном – тюркською державою Сефевідів – та Високою Портою мирного договору 17 травня 1639 року (на знак закінчення 16-літньої війни), що отримав назву “قصر (قضاء) شیرین” (“Kasr-î (Kasre) Şîrîn”), який був укладений у місті Касре Ширін у північно-західній частині Ірану¹⁰.

⁷ Ак, *Mahmut*. Op. cit. – S. 9; *Babinger, Franz*. Op. cit. – S. 152, 170–171.

⁸ Ярослав Федорук уточнює ім’я Веджігі, тобто “Гасан”, що відповідає дійсності (Див.: *Федорук Ярослав*. Назв. праця. – С. 4).

⁹ Див.: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler* (Енциклопедія тюркської мови та літератури: періоди, імена, твори, терміни) / *Yayımlı kurulu: Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara*. – Cilt, 8. – İstanbul: Dergah yayınları, 1998. – S. 522. – 675+27 s. ISBN: 975-7032-49-2; Також, про це докладно див.: *Akkaya, Ziya*. Vecihî ve Eserleri (Веджігі та його твори) / *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (журнал факультету “Мова, історія та географія” Анкарського університету). – Cilt: 17. – Sayı: 3, 4. Ankara, 1959. – S. 533–560.

¹⁰ *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*. Osmanlı Tarihi (Османська історія). – *Türk Tarih Kurumu Basımevi* (Видавництво Інституту тюркської історії). – Ankara, 1995. – III. Cilt, I. Kısım, 5.Baskı. (II. Selimin Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar). – S. 202–206.

Після чого Веджігі написав книгу “Історія здобуття Багдаду” (“تاریخ فتهی باغداد” / “Târîh-i Feth-iBağdat”). Оскільки Верджігі походив з кримських татар, то захотів написати історію своєї батьківщини під назвою “Історія Криму” (“تاریخ قیریم” / “Târîh-i Kırım”), яка більш відома зараз під назвою “Історія Веджігі” (“تاریخ وحیهی” / “Târîh-i Vecîhî”)¹¹. Означений літопис є важливим писемним джерелом, містить дуже цінну інформацію про історичні події, про які немає жодних відомостей в інших літописах. Ми можемо пояснити зазначений факт особливим положенням Веджігі Гасан Челебі в османському уряді, де він був відповідальним за печатку вищезгаданого великого візира та урядової канцелярії. Такий стан речей обумовив його особисту участь в описаних ним подіях, що й забезпечило йому доступ до першоджерельних матеріалів та інших відповідних документів; тому “Історія Криму” / “تاریخ قیریم” “Târîh-i Kırım” є унікальним джерелом для вивчення стосунків, що існували між українськими козаками та кримськими татарами у XVII столітті.

У вищеназваній книзі Веджігі Гасан Челебі, яка охоплює період 1637–1660/61 pp., йдеться про морські війни турків із запорозькими козаками упродовж 1638–1639 pp.; також говориться про те, що хан Іслам Гірай III восени 1652 р. спільно із запорозькими козаками, а також черкесами, ногайцями та яничарами, мав здійснити похід на Азов та Дон. Привертають увагу відомості, які стосуються політики уряду Кримського ханства після смерті згаданого хана у відносинах із гетьманським урядом Богдана Хмельницького. Інтерпретуючи повідомлення із зазначеного джерела, названий історик акцентує увагу на отриманій інформації про те, що в той період виникла боротьба між різними політичними силами у Кримському ханстві за престол, якою передбачались різні формати розвитку зовнішньої політики. Наприклад, укладання договору з Річчю Посполитою з метою підтримки поляків у їхній боротьбі з козацько-гетьманською Україною та Московією або ж подальше продовження союзницьких відносин з Україною для спільної боротьби проти самої Польщі¹². Зокрема, історик

¹¹ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler / Yayıncı kuruluşu: *Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara*. – Cilt, 7. – İstanbul: Dergah yayınları, 1998. – S.287. – 564+24 s.

¹² Федорук Ярослав. Назв. праця. – С. 3–10; Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 / Ярослав Олександрович

Ярослав Федорук зазначає таке: “Взагалі, про козацько-татарські стосунки 1648–1657 рр. Веджігі згадує дуже побіжно наприкінці своєї хроніки, приділивши більше уваги першим рокам після смерті Хмельницького і особливо Конотопській битві. З кінцем гетьманування Івана Виговського погіршилися відносини України та Криму, і для Османів виникли нові загрози козацьких походів на Чорне море”¹³.

Продовжуючи розгляд порушеної нами проблеми, слід звернути увагу, що сучасний турецький історик Зія Аккая, обравши тему для своєї докторської дисертації “Веджігі, його епоха та твори”, розв’язував низку спірних питань, пов’язаних із його біографією, а також із назвою та текстовим обсягом означеної книги та її змістом. Слід зазначити, що останнє своє дослідження Веджігі Гасан Челебі присвятив подіям, які також являють собою досить важливий інтерес для вивчення історії України. Наприклад, за даними цього писемного джерела, спільна війна Кримського ханства з Річчю Посполитою проти Запорозького козацтва, яка почалася приблизно у листопаді 1660 р. і тривала, як відомо, до осені 1661 р. Крім опису перебігу цієї війни, зазначається також, що кримські татари мобілізували 60 тис. вояків, а поляки – 50 тис. Внаслідок цієї воєнної кампанії загинули 48 тис. козацьких вояків, та були захоплені поляками дві козацькі фортеці. Зокрема, текст вищезгаданої книги містить інформацію про внутрішню політичну боротьбу в “Козацькій країні” напередодні названої війни, у зв’язку з чим почастишало козацьке посольство до Бахчисараю; також ідеться про надання допомоги московським володарем опозиційним козацьким силам, які намагались захопити гетьманську владу, про підготовку розбудови нової фортеці навколо Азова¹⁴. Ці отримані відомості є важливими для ґрунтовного дослідження характеру розвитку політичних відносин між Військом Запорозьким, Кримським ханством, Річчю Посполитою, Московією та боротьби між різними козацькими силами, яка закінчилася тим, що Юрій Хмельницький (1659–1663, 1677–1681), всупереч позиції кримськотатарського правителя Мехмеда Гірая IV (роки правління: 1654–1666, 2-ге правління), за підтримки

Федорук. – Ч. I. – Львів, Видавництво ОО Василян “Місіонер”, 1996. – 264 с. ISBN 5-77702-0806-6.

¹³ *Федорук Ярослав.* Назв. праця. – С. 7–8.

¹⁴ *Akkaya, Ziya.* Op. it. (a.g.e.) – S. 549, 551– 552.

московського царя став у 1659 р. очільником Гетьманщини, що передувало виникненню суперечок між названими країнами.

Щодо іншого вищезгаданого турецького літописця (Мехмеда Халіфе), то його біографічні відомості також потребують уточнення. Адже, досліджуючи різноманітні матеріали з приводу порушеної проблеми, слід зазначити, що у XVII ст. з ідентичними іменами жили три літописці:

1) Мехмед Халіфе [I], який був родом із Боснії й у 1620–1621 рр. прибув до Стамбула. Він написав історію Османської держави, яка охоплювала період 1623–1664 рр., під назвою “تاریخ غلمانی” (“Tarih-i gilmanî”), що означає “Історія молоді”. Вона була написана в палаці (1659–1665 рр.), очевидно йдеться про молодих людей, котрі служили у султанському палаці¹⁵. Названий літописець брав участь у поході, який відбувся приблизно 1636 р., на чолі з командиром Коджі Кенаном-пашею проти князя Трансильванії Георгія Рокоці [I] (роки правління: 1630–1648). У 1637 році він повернувся до Стамбула, де досягнув соціального рівня “halifelik digniti” (очевидно, йдеться про посаду керівника секретаріату султанського палацу). Мехмед Халіфе у своєму творі, зокрема, написав про особливості постаті султана Мехмеда IV та про інших видатних особистостей, які виховувались у султанському палаці. Названа книга стала джерелом до історії таких відомих авторів згаданого століття, як Рашід Мехмед Ефенді¹⁶, Наїма Мустафа Ефенді¹⁷ та інші, котрі приділяли увагу в написанні свої літописів “козацькому питанню”¹⁸.

2) Мехмед Халіфе [II] (побатькові “Гусейн”), який також народився в Боснії, написав історію Османської держави у 1633–1659 рр. під назвою “Історія Мехмеда Халіфе” (“تاریخ محمد خلیفه” / “Tarih-i Mehmed Halife”), яка є цінною через те, що висвітлює головним чином події за часів правління султана Ібрагіма I (роки правління:

¹⁵ Devellioglu, Ferit. Op. cit. – S. 288.

¹⁶ Büyük Türk Klâsikleri: Başlanıgıcdan Günümüze Kadar. XVII. Yüzyıl Dîvân Nazmı / Hulûk İpekten, Mustafa İsen, Turgut Atabey, Metin Akkuş. Râşid. – Cilt 6. – İstanbul ‘Ötüken Neşriyatı A.Ş.’, 1987. – S. 322–323. – 414 s.

¹⁷ Na‘ima, Mustafa Efendi. Naima Tarihi / Târih-i Na‘ima. – İstanbul, 1863. – Cilt, IV. – S. 278–281.

¹⁸ Öztürk, Yücel. Özüden Tunaya: Kozaklar (укр. м. “Козаки: від Дніпра до Дунаю”). – 1. – İstanbul, 2004. – “Yeditepe Yayinevi”. – 1. Baskı. – S. 341–342. – 488 s. +1 (карта).

1640–1648) і, зокрема, повстання у 1648 р. в палаці “Топкапи” у Стамбулі. Як бачимо, ім’я цього літописця ідентичне з ім’ям його сучасника, згаданого попереднього літописця, тому ця обставина викликала чимало думок стосовно того, що названі особи є однією й тією самою людиною. Але остаточна думка щодо цього суперечливого питання ще не визначена¹⁹. Оскільки літописи цих вищезгаданих авторів охоплюють різні періоди турецької історії XVII ст., а за своїм змістом відповідні твори мають відмінності, то ми можемо припустити, що ці автори були різними особами.

3) Мехмед Халіфе [III], який також був істориком у той самий період часу, але відомостей щодо його біографії немає зовсім. Відомо, що він був на службі в султанському палаці в спеціальній гвардії під назвою (کیلاری خاصه) “Kilâr-î Hassa”, написав невелику книгу про часи правління султана Мустафи I (роки правління: 1617–1618; 1622–1623, 2-ге правління) під назвою “Історія султана Мустафи” (“تاریخ سلطان مصطفی” / “Tarîh-i Sultan Mustafa”)²⁰.

Проблема визначення авторства згаданих історичних документів полягає в тому, що традиційно турецькі автори, які мали однакові повні нисби, розрізнялися сучасниками за їхніми відповідними прізвиськами та специфічними індивідуальними ознаками імен різних турецьких літописців. Така обставина іноді створює проблему щодо ідентифікації авторства деяких із них. Зокрема, стосовно одного з авторів досліджуваних нами літописів, а саме “Історії Веджігі” (تاریخ وجهی), нами подається узагальнена та точна інформація щодо нисби цього літописця – Веджігі Гасан Челебі. Таким чином, нами виправлене помилкове читання його імені, а саме “Гусейн”²¹. Потребує уточнення також ім’я іншого турецького літописця – Мехмеда Халіфе. Річ у тім, що у XVII столітті, окрім названого вченого, який в 1659–1665 роках написав “Історію молоді” (تاریخ غلمانی), жили і творили ще два Мехмеда Халіфе – а саме автор “Історії султана Мустафи” (تاریخ سلطان مصطفی) та автор “Історії Мехмеда Халіфе” (تاریخ محمد خلیفه)²². Отже, вирішення

¹⁹ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler / Yayın kurulu: *Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara*. – Cilt, 6. – İstanbul: Dergah yayınları, 1986. – S. 209. – 556+27 s.

²⁰ Ibidem (aynı yerde – a.y.).

²¹ Див. посилання 2.

²² Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler / Yayın kurulu: *Ezel Erverdi, Mustafa Kutlu, İsmail Kara*. – Cilt, 6. –

проблеми ідентифікації авторства названих історичних писемних документів підвищує ступінь об'єктивності висвітлення проблематики нашого дослідження.

Підсумовуючи, слід зазначити, що вищезгадані тюрксько-османські писемні джерела, зокрема літопис Веджігі, є важливими документами для висвітлення історії розвитку стосунків Османської держави з Центрально-Східною Європою упродовж XVII ст., які склалися у відповідних історичних, геополітичних, соціально-економічних та культурних умовах того часу; ці джерела також містять окремі відомості про історію козацько-гетьманської України.

Особливу цінність має інформація, отримана з тексту історії Веджігі Гасана Челебі, для поглибленого вивчення міжнародних відносин Гетьманщини. Щодо іншого згаданого літописця, слід підкреслити, що, за нашими коментарями з позначками (I, II, III), із трьох літописців Бабінгер пише про Мехмеда Халіфе II²³ та Мехмеда Халіфе I²⁴, а про Мехмеда Халіфе III у нього відомостей немає. Відомості, які подає німецький тюрколог Атциз Бугра у своїй роботі “Османська імперія в середині XVII ст. за хроніками Веджігі Гасан Челебі (1637–1660) і Мехмеда Халіфа (1633–1660)²⁵”, зокрема – на підставі “Історії Мехмеда Халіфе”, містяться у двох визначених нами літописах: “Історії Мехмеда Халіфе” Мехмеда Халіфе II та “Історії гилмані” Мехмеда Халіфе I, яких, вочевидь, вказаний тюрколог не розрізняв, як визначається у нашому дослідженні. Отже, висновки нашого дослідження сприятимуть поглибленню об'єктивного висвітлення зазначеної нами проблеми та матимуть важливе значення в історичній перспективі вітчизняної тюркології.

İstanbul: Dergah yayınları, 1986. – S. 208–209. – 556+27 s.; Туранли Ф. Г. До питання про тюрксько-османські писемні джерела та визначення авторства / Ф. Г. Туранли // XVIII Сходознавчі читання А. Кримського. До 95-річчя від дня народження Омеляна Прицака. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (17–18 жовтня 2014 р.). Інститут сходознавства ім. А. Кримського НАН України. – Київ, 2014. – 39–40. – 88 с.

²³ Babinger, Franz. Op. cit. – S. 230.

²⁴ Babinger, Franz. Op. cit. – S. 231.

²⁵ Bugra A. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts. Nach den Chroniken des Vecihi (1637–1660) und des Mehmed Halifa (1633–1660) / *Atsiz Bugra*. – München: Dr. Rudolf Trofenik, 1977. – S CXXXIII / 133 +144+124+109 s.